

KURUÇEŞME MAHALLESİ: “KENT İÇİ ÖTEKİLİK” VE TAMPON BÖLGE OLUŞUMLARI ÜZERİNE FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME

13

Selen ÖZGÜR¹, Tuba SARI²

¹ ozogrselen@gmail.com

² tuba.sari@btu.edu.tr

ÖZET

Kentler, tarih boyunca yaşanan kriz ortamlarının etkisiyle değişim, dönüşüm ve başkalaşım süreçlerinden geçmiş ve sonucunda günümüz kentleri, tek bir düzlemde tanımlanamayan çok boyutlu ve katmanlı bir yapıya kavuşmuştur. Bu süreçte kentlerin bütününde çeşitli parçalanmalar ve kopuşlar meydana gelmekte; yerler buldukları kentsel bağlamdan ve dokudan yalnızca fiziksel anlamda kopmakla kalmayıp, ilişkisel, sosyal ve zihinsel kopuşlar yaşayarak da dışlanabilmektedir. Bu durum, çeşitli dışlanma veya dışarıda bırakılma eylemlerinin bir sonucu olarak tampon bölge oluşumlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tampon bölgeler bu bağlamda kent içi ötekiler olarak da nitelendirilebilir. Kentte meydana gelen kopuşlar yalnızca kentsel iç mekanlarda değil, aynı zamanda Conzen'in(1960) tanımladığı biçimiyle 'kent kenarları'nda da gözlemlenebilmektedir. Bu durum, kentsel bütünlük içinde hem fiziksel hem de sosyal anlamda marjinal alanların ve yeni sınırların oluşumuna işaret etmektedir.

Çalışma, tarih boyunca yaşanan krizlerin izlerini barındıran ve katmanlı bir dokuya sahip Bursa kentini ele almaktadır. Kentleşmenin başladığı Hisar Bölgesi, sur duvarlarını aşarak zamanla başta Hanlar Bölgesi olmak üzere yeni yerleşim alanlarıyla genişlemiştir. Kuruluş dönemlerinde 'kent kenarı' olarak nitelendirilebilecek Kuruçeşme Mahallesi, günümüzde kent içinde ötekileştirilmiş bir mekan olarak kentsel tampon bölge oluşumuna örnek teşkil etmektedir. Çalışma, nitel araştırma yöntemleri kapsamında fenomenolojik analiz ve tamamlayıcı yöntemler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Mahalle, Norberg-Schulz'ün(1980) ortaya koyduğu “yerin ruhu (genius loci)” kavramı çerçevesinde analiz edilmiştir. Yerinde analizler, farklı gün ve saatlerde gerçekleştirilmiş, mekân kullanımları gözlemlenmiştir. Bu gözlemler, Pink'in(2007) görsel araştırma yöntemlerine dayalı olarak fotoğrafçılık, haritalama ve diğer görsel anlatım teknikleriyle desteklenmiştir.

Kuruçeşme Mahallesi'nin 'genius loci' bağlamında fiziksel ve zihinsel düzeyde uğradığı bozunum, alanın tampon bölge niteliği ve bu durumun sebepleri üzerinden analiz edilmiştir. Çalışma, Bursa'nın Kuruçeşme Mahallesi'ni, kent ile kurduğu ilişkilerin zamanla zayıfladığı ve dönüştüğü bir 'kent içi öteki' olarak ele almaktadır. Çalışmayla, mahallenin kentle kurduğu; kopan, zayıflayan, değişen ilişkilerin analiz edilmesi ve araştırma bulgularıyla kaybolan 'yerin ruhu'na dair yeni mekânsal senaryolar ve çözüm önerileri geliştirerek, gelecekteki müdahalelere bütüncül bir yaklaşım sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Bursa-Kuruçeşme Mahallesi, Fenomenolojik inceleme, "Kent İçi Öteki", Tampon bölge, "Yerin Ruhü"

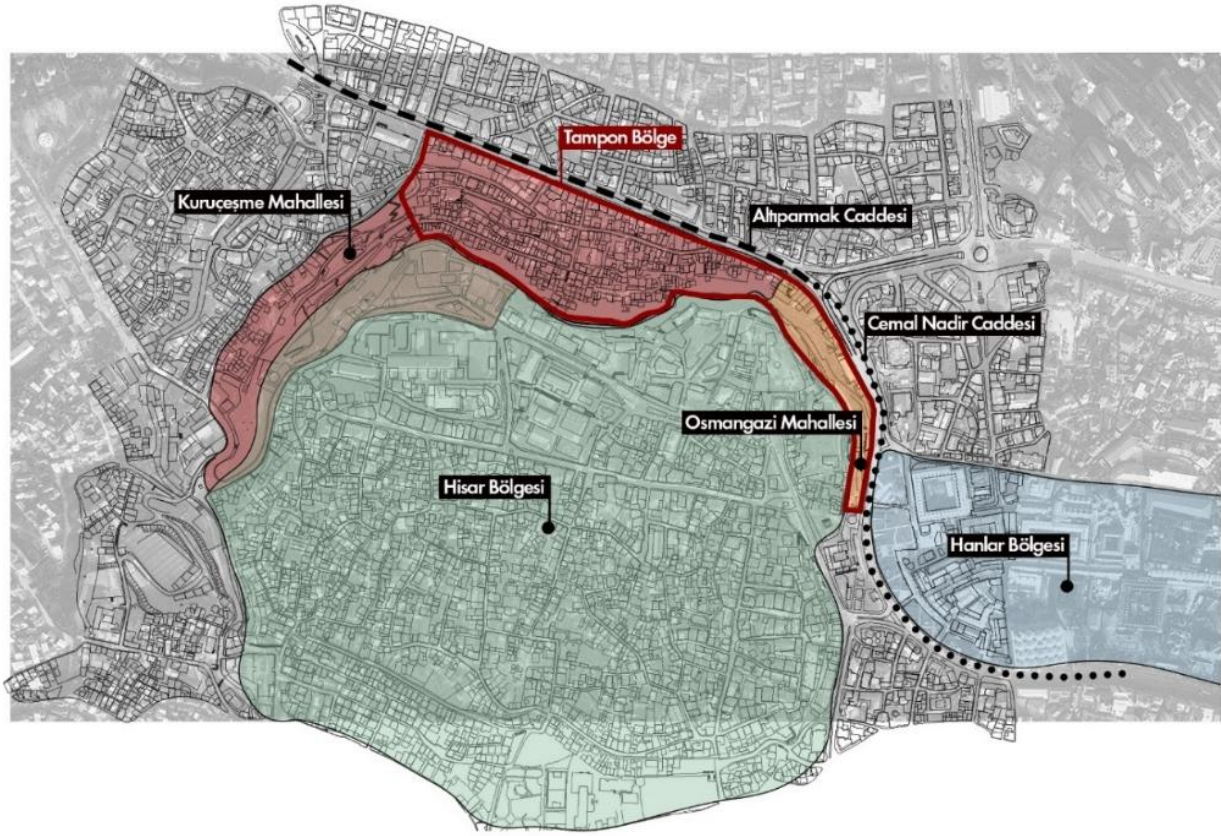
1. GİRİŞ

Kentlerin zaman içerisinde geçirdikleri değişimler, dış ve iç dinamiklerin etkisiyle sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarda şekillenerek kentin biçimsel yapısını da farklılaştırır. Farklı biçimlerde bir araya gelerek günümüz kentlerinin çok boyutlu ve katmanlı bütünsel yapısını oluşturan kent parçalarının dönüşüm süreçleri özgün bir izleğe sahip olabilir. Bu süreçler; bir araya gelme, yan yana gelme, üst üste binme, kesişme ve üretim gibi çeşitli eylemlerle gerçekleşir. Sonuçta kentte fiziksel ayrışmalar ortaya çıkabilir, organize dokular oluşabilir ve birçok olasılığın meydana gelebileceği potansiyel mekânlar biçimlenebilir.

Kent parçaları arasındaki ilişki ağları, bu dönüşüm süreçlerinde etken bir rol oynar; kimi zaman paralel seyreden kimi zaman ise farklı yönlerde gelişen bu süreçler, bazı yerlerin başkalaşarak kentten kopmasına yol açabilir. Ancak bu kopuş salt fiziksel bir ayrışma olarak kalmaz; aynı zamanda bu yerler buldukları sosyal ve zihinsel bağlamdan da soyutlanabilirler. Kent tarafından dışlanan, ötekileştirilen bu alanlar tampon bölgelerin oluşumuna ve dolayısıyla kent içi ötekileşmeye zemin hazırlar.

Kent içerisindeki komşu parçalar, birbirleriyle kurdukları ilişkiler aracılığıyla organize bir yapı oluşturabilirler. Organize olabilme potansiyeline sahip kent parçaları, tanımlı bir işleve ya da belirli bir kentli profiline sahip olabilir ve bu tanımlılık yer aldıkları çevrede baskın bir etki yaratabilir. Norberg-Schulz'un da vurguladığı üzere, yerlerin "karakteri" (1980) bu tür dokuların özgünlüğünün ifadesi olarak kabul edilebilir; bu ifade, yerlerin çevreleriyle kurdukları ilişkilerde de etken rol oynar.

Belirgin özelliklerle karakterize olmuş dokuların yoğunluğu ve çevrelerine karşı kurdukları baskının, kent içinde yeni sınırların şekillenmesinde rol oynadığı söylenebilir. Bu sınırlar, sosyal ve mekânsal dinamiklerin karmaşıklığını ortaya koyarken, kent parçalarının varlıklarını belirleyip çevreleriyle ilişki kurmalarını sağlar. Heidegger'in ifadesiyle, "Mekân, bir şeyler için yer açılmış olandır, yani bir sınır içinde boşluk kılınmış olandır... Sınır, bir şeyin sona erdiği yer değil, bir şeyin varlığa çıkmaya başladığı yerdir." (Heidegger, 2005, s. 100). Bu bağlamda, kentte oluşan görünür veya görünmez sınırlar, sadece mekânsal değil, aynı zamanda kentin bütünselliğinde farklılaşmalar ve bozunmalar yaratan etken unsurlar olarak da ortaya çıkabilir.

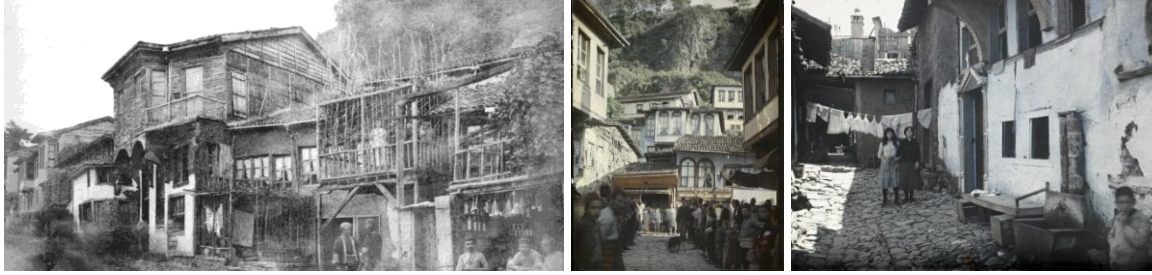

Şekil 1. Tampon Bölge, Kuruçeşme Mahallesi ve Çevre Bölgelerin Alan Sınırları.

Çalışma kapsamında, köklü bir tarihi geçmişe sahip Bursa kentinin, Yahudi mahallesi olan Kuruçeşme Mahallesi ele alınmıştır. Mahalle ve yer aldığı çevre, tarihsel süreç boyunca Hisar Bölgesi, Hanlar Bölgesi ve Altparmak Caddesi ile yoğun bir etkileşim içerisinde olmuş, çalışma süreci bu eksenle ilerlemiştir (Şekil.1). Bursa'nın, ilk ve en eski yerleşim yeri olan Hisar, Osmanlı'nın fetih sürecine kadar kale şehir olarak varlığını sürdürmüş ve Maydaer'in ifadesiyle, "bir Bizans kasabasının nasıl bir Osmanlı semti haline geldiğinin göstergesi" (2008, s. 20) olmuştur.

Osmanlı'nın fethinin ardından gayrimüslim yerleşimleri Hisar'dan kent çeperlerine taşınmış, kentin zamanla genişlemesiyle yerleşimler Hisar'ı çevreleyen surların da dışına taşmıştır. Böylece Hanlar Bölgesi gibi yeni şehir merkezleri oluşmuştur. Hisar'ın surları dışında yer alan Yahudi yerleşimi Kuruçeşme Mahallesi'nin diğer bir adının Uzunsabat olduğu ve Orhan Gazî'nin bu Mahalle'ye Pınarbaşı suyundan vakfettiği bilinmektedir (Akkılıç, 2002; Ekinci, 2019).

Yahudi toplumunun yerleştiği Kuruçeşme Mahallesi (Şekil.2), Hisar'ın surlarının çeperinde konumlanmış olup Conzen'in kentsel morfoloji yaklaşımları doğrultusunda "kent kenarı" (1960) olarak değerlendirilir. Kuruçeşme Mahallesi, kurulduğu ilk dönemde kentin çeperinde, kenarında olmayı, surların çizdiği fiziksel sınırların dışında olmayı ve günümüzde ise kentin içinde bir "öteki" olmayı deneyimlemektedir.

Şekil 2. Soldan sağa: Kuruçeşme Mahallesi'nin eski bir görünümü(Bursa Ansiklopedisi, 2021); Hisara doğru "Kasaplar Sokağı"; Kuruçeşme Mahallesi, bir avluda iki kadın (Auguste Léon, 1913, Albert Kahn Arşivi).

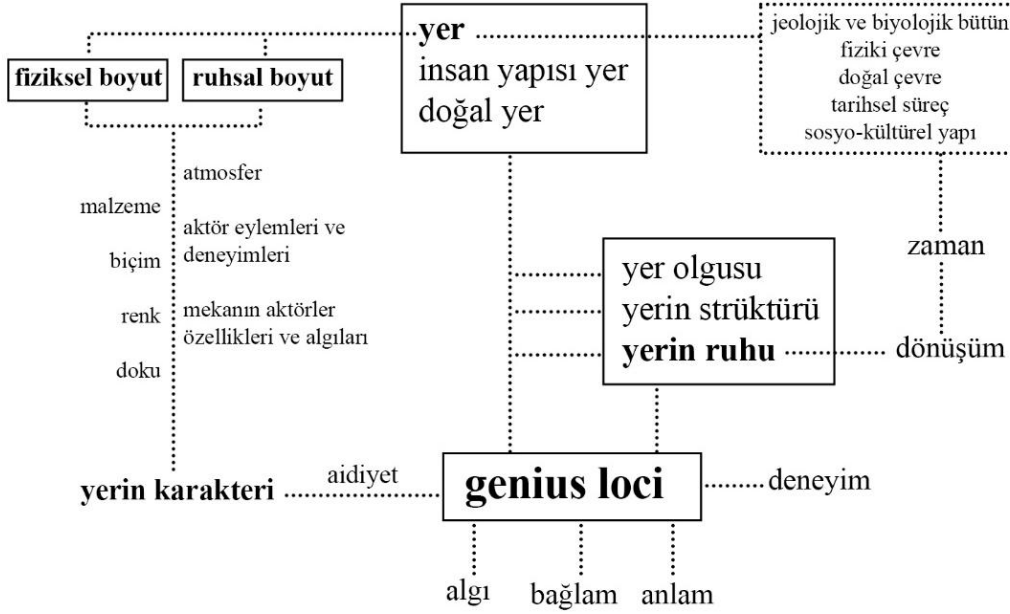
Çalışmanın temel amacı, kentin zaman içerisinde geçirdiği dönüşüm süreçlerinde ötekileşen, bağlamsal ilişkilerinden kopan ve tampon bölge işlevi gören kent parçalarının oluşum dinamiklerini anlamak ve bu parçaların yeniden kent bütünlüğüyle ilişkilendirilebileceği olasılıkları araştırmaktır. Bu çerçevede, Bursa'nın çok katmanlı tarihsel yapısında konumlanan Kuruçeşme Mahallesi, hem Hisar'ın surlarının çeperinde yer alan tarihsel bir Yahudi yerleşimi olarak geçmişteki fiziksel sınır deneyimlerini hem de günümüzde kentsel ötekilik halini birlikte barındırması bakımından özgün bir örnek sunmaktadır.

Çalışmanın alt hedefleri arasında; mahallenin mekânsal ve sosyal olarak kentle kurduğu ilişkilerin dönüşümünü incelemek, bu dönüşüm sürecinde oluşan zihinsel ve fiziksel kopuşları ortaya koymak ve "tampon bölge" kavramı üzerinden bu kopuşların nedenselliğini kentsel analiz ve gözlemler üzerinden deşifre etmek yer almaktadır.

Kuramsal çerçevede çalışma, Christian Norberg-Schulz'ün "yerin ruhu (Genius Loci)" ve Conzen'in kentsel morfoloji yaklaşımlarından "kent kenarı" olma haline dayanmaktadır. Norberg-Schulz'e göre bir yer, sadece fiziksel özelliklerle açıklanamayacak nitelikte, bütüncül bir olgudur: "Bir yer bu nedenle niteliksel, 'bütünsel' bir fenomendir; onu yalnızca mekânsal ilişkileri gibi herhangi bir özelliğine indirgersek, somut doğasını gözden kaçıırız." (1980, s. 8) Diğer yandan, Conzen'in kentsel morfoloji yaklaşımıyla, kentin kenarında olma hali, kent içi öteki pozisyonundaki Kuruçeşme Mahallesi'nin morfolojik karşılığını bulur.

Bu doğrultuda, çalışma sürecinde yerinde yapılan gözlemler ve görsel anlatım teknikleri olan fotoğraflama, haritalama gibi yöntemlerden yararlanılmıştır. Mahallenin hem fiziksel yapısı hem de alan deneyimleri üzerinden şekillenen zihinsel haritalar katmanlı olarak analiz edilmiştir. Farklı zamanlarda gerçekleştirilen gözlemlerle alanın kullanımı ve mevcut durumu değerlendirilmiş, elde edilen bulgular ile alanın kentten kopuşunun mekansal karşılıklarının izleri aranmıştır. Böylece, Kuruçeşme Mahallesi'nin kentsel bağlam içerisindeki tampon bölge olarak işleme halinin mekansal ve zihinsel analizi ile kavramsal düzlemde bütüncül bir bakış sunulmuştur.

2. YERİN RUHU (GENIUS LOCI) VE KENT KENARINDAKİ ÖTEKİ MEKAN; TAMPON BÖLGE

Şekil 3. Genius Loci (Yerin Ruhu) Kavram Şeması.

Norberg-Schulz'a (1980) göre, *Genius Loci* yani "yerin ruhu", gözlemciden bağımsız olarak varlığını sürdürür; kullanıcıların deneyiminden bağımsız olsa da farklı bileşenler ve etkenlerle şekillenir. Kullanıcı deneyimi zorunlu olmamakla birlikte yerin karakteri üzerinde etkili olabilir. 'Yer'in karakterinin ilişkilendiği eyleme göre farklılaşması gerektiğini savunan Schulz'a (1980) göre, 'yer'e ait karakterin oluşumunda orada süregelen eylemler ve deneyimler etkilidir.

Aynı zamanda yer kavramını, "doğal yer" ve "insan yapısı yer" olarak açıklar ve bu doğrultuda; doğal yer, jeolojik ve biyolojik yapıyı; insan yapısı yer ise insanların ihtiyaçları doğrultusunda oluşturduğu yapı çevresi olarak ifade edilebilir (Şekil.3). Ancak yer, bu unsurların ötesinde; malzeme, biçim, doku, renk ve atmosfer gibi bileşenlerle kendine özgü bir karakter ve ruh taşır (Can, 2018).

Norberg-Schulz'ün (1980) "yerin ruhu (genius loci)" kavramı, bir mekânın yalnızca fiziksel bir konumdan ibaret olmadığını; deneyimler, mimari ifadeler, doğal çevre ve zamansal etkilerle biçimlenen bütüncül bir yapıda olduğunu düşündürür. Schulz, "Mimarlık, bir yerin ruhunu görünür kılmak demektir ve mimarın görevi anlamlı mekânlar yaratmaktır; böylelikle insanın 'yerleşmesine' yardımcı olur"(1980, s.5) ifadesiyle mimarlık ile ilişkisine doğrudan değinir. Mimarlık ürettiği mekansallıklar ile yerin ruhunu görünür kılar. Böylece mimarın anlamlı mekânlar yaratarak insanın 'yerleşme' eylemini gerçekleştirilmesi sonucu *yerler* ile sürekli ilişki kurulabilecek bir ortam yaratılmış olur. Mekânın görünen fiziksel boyutunun ötesinde onu oluşturan tüm çevresel, kültürel, algısal ve duysal katmanlarıyla birlikte kavranması gerektiği düşünülebilir. Dolayısıyla Genius Loci, bir mekânın hem görünen, fiziksel boyutu hem de görünmeyen, ruhsal ve zihinsel boyutuyla kurduğu ilişkiler bütünüyle şekillenen bir 'yer olma halini ifade eder. Bu ruh, sabit değil; tarihsel, kültürel ve mekânsal bağlamlara göre sürekli değişen ve yeniden inşa edilen bir varoluş biçimidir.

Schulz, "farklı eylemlerin farklı karakterde mekânlar gerektirdiği (1980, s.14)" ifadesini kullanır. Bu yaklaşım doğrultusunda, belirli bir bölgede gerçekleşen eylemler ile bu eylemleri barındıracak şekilde biçimlenen mekânsal kurgular arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bursa'nın kent merkezinde yer alan Hisar, Hanlar Bölgesi ve Altıparmak Caddesi'nin, belirgin eylemlere imkan sağladığı söylenebilir. Hanlar bölgesinin ticari ağırlıklı bir bölge olarak inşa edilmesi ve günümüzde tarihi bir ticaret merkezi olarak varlığını sürdürmesi, kentin ilk yerleşim yeri olan Hisar bölgesinin kentin tarihi odak noktası olma özelliğini koruması ve ticari yoğunluklu Altıparmak Caddesi'nin sahip olduğu yoğun geçişli araç trafiği bu bölgelerin karakterleri için belirleyici faktörlerdir. Aynı zamanda mekân deneyiminin önemli bir parçasıdır. Söz konusu bölgelerin kent merkezinin odak noktalarını şekillendirdikleri görülmektedir. Bu bölgelerin tanımlı sınırlarının arasında kalan ve muğlak bir alan tanımlayan Kuruçeşme Mahallesi'nin çevresindeki baskın bölgelerden bu şekilde ayrışması, onun kentsel anlamda dışlanmaya maruz kaldığını ve tampon bölge olma durumunun güçlendiğini gösterir.

Muğlak ve geçişken nitelikteki Kuruçeşme Mahallesi, sahip olduğu özgün dokuyu yitirmekte, Hanlar ve Hisar Bölge'lerinin tarihi dokusuna ya da Altıparmak Caddesi'nin canlı ticari aksına yeteri kadar sızamamakta ve sıkışmaktadır. Bu durum, mahallenin fiziksel, sosyal ve kültürel olarak çevresiyle kurduğu ilişkilerde kopukluğa neden olmakta ve mahallenin kent içi öteki pozisyonunu sürdürmektedir. Mahalle'nin yerin ruhunun bozunuma uğraması mahalle sakinleri için aidiyet ve yön bulma açısından bir eksiklik hissi yarattığı söylenebilir. Bu eksiklik yalnızca mekânsal biçimlerin belirsizliğiyle değil, aynı zamanda gündelik yaşantının süreksizliğiyle de ilişkilidir. Heidegger'e (2005) göre yerleşmek, insanın doğasını koruyan, özgür ve güvenli bir çevreyle kurduğu anlamlı ilişkiyle mümkündür. Bu bağlamda, Kuruçeşme Mahallesi'nde gözlemlenen mekânsal ve zihinsel muğlaklıklar, söz konusu bütünlüğün zedelenmesine; dolayısıyla yerin sadece fiziksel değil, anlam katmanlarının da aşınmasına neden olmaktadır. Kuruçeşme Mahallesi günümüzde Bursa'nın kent merkezinde yer almasına karşın, kentin bütüncül yapısına katılım sağlayamadığı için adeta 'kentin kenarında' gibi işlemektedir.

Kent kenarı kavramı, Conzen'in kent morfolojisi yaklaşımında kentteki yapı dokusunun seyrekleştiği, yoğun kentsel merkezle kırsal alan arasında kalan geçiş bölgeleri olarak tanımlanır. Conzen, kent kenarını; kentsel yayılmanın geçici ya da oldukça yavaş ilerlediği bir sınır hattında oluşan ve çevresel konum arayışındaki çeşitli arazi kullanım biçimlerinin bir araya gelmesiyle şekillenen kuşak benzeri bir bölge olarak değerlendirir (Conzen, 1960). Tarihsel olarak Bursa'nın ilk yerleşim alanı olan Hisar'ın çevresini tanımlayan sur duvarlarının hemen çeperinde konumlanmasıyla Kuruçeşme Mahallesi, morfolojik olarak bir kent kenarı karakteri taşımaktadır. Hatta günümüzde bu konumlanma biçimi, mahallenin "iç kent kenarı" olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Ancak bu çalışmada "kent kenarı" kavramı, yalnızca fiziksel bir sınırı tanımlayan morfolojik bir terim olarak değil; Kuruçeşme Mahallesi gibi "arada kalmış" ve muğlak karakterli tampon bölgeleri tanımlayan zihinsel bir ele alınış biçiminin ifadesidir. Kentin kenarında olmak, çoğu zaman mekânsal ve toplumsal ötekileştirmenin bir göstergesi olarak okunabilir. Kuruçeşme Mahallesi de bu bağlamda, her ne kadar günümüzde kent merkezinin bir parçası gibi görünse de, adeta kentin kenarında konumlanıyor gibi; kente tam anlamıyla sızamayan, yerin ruhunun bozulmaya uğradığı, mekânsal ve toplumsal olarak ötekileştirilmiş bir tampon bölge işlevi görmektedir.

Conzen'in öğretileri doğrultusunda, Tarihi Hisar Bölgesi'ni çevreleyen sur hattı, "sabitleyici hat" (fixation line) kavramı kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Hisar'ı çevreleyen surlar yalnızca fiziksel bir sınırı değil, aynı zamanda morfolojik gelişim sürecinde belirleyici bir eşik olarak kentsel dokunun yönünü

tayin eden bir hattı temsil ettiği söylenebilir. Günümüzde ise bu sabitleyici hattın çerperinde yer alan Kuruçeşme Mahallesi, "iç kenar kuşağı" içerisinde konumlanmaktadır. Conzen (2009), "İç Kenar Kuşağı, ortaçağ kent surlarının sabitleyici hattı etrafında gelişmiştir." (s. 31) ifadesiyle sabitleyici hat ve tarihi kent surları arasındaki ilişki ifade edilebilir. Bu bağlamda, kentin gelişiminde kalıcı etkiler bırakan fiziksel eşikler, yalnızca fiziksel sınırlar oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda uzun vadede kent belleğinde zihinsel sınırlar da üretir. Fiziksel anlamda günümüze sürekli bir hat olarak ulaşamamış olan tarihi Hisar surlarının, yüzyıllardır sürdürdüğü bu sınır oluşturma hali, bugün zihinsel formda varlığını hala korumaktadır.

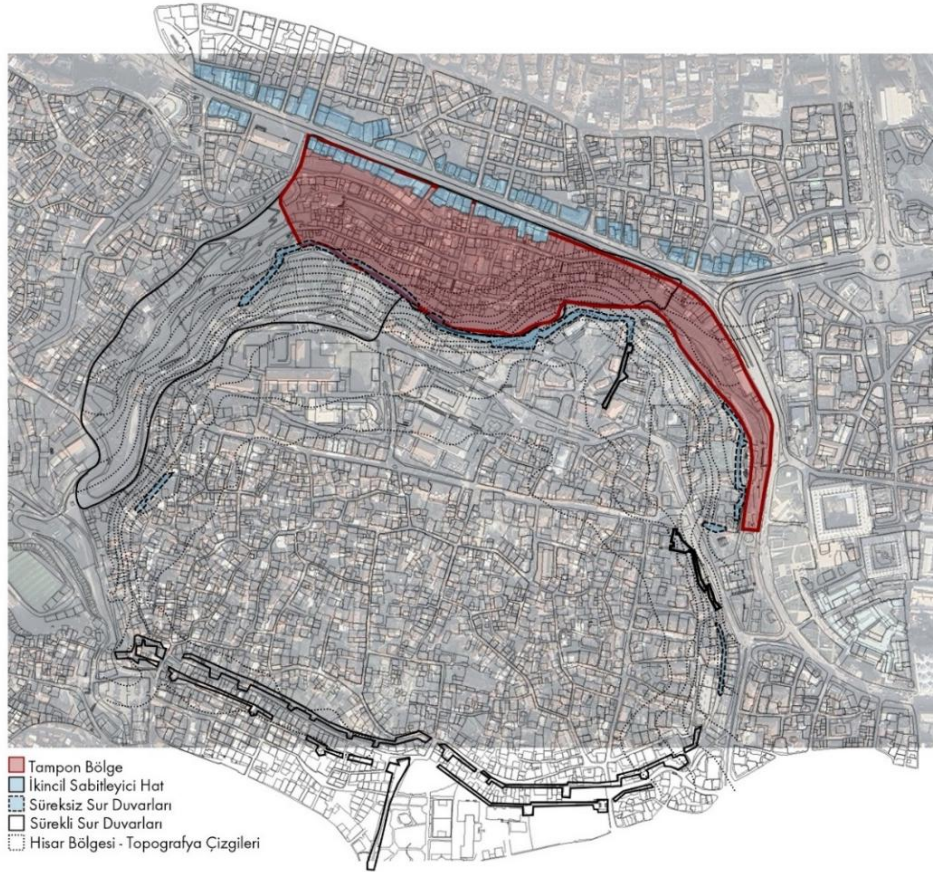
Bu zihinsel eşiklerin izini sürmek, günümüz kentsel dokusundaki süreklilik ve kopuşları anlamak açısından önemlidir. Bu çerçevede Kuruçeşme Mahallesi, tarihi Hisar Bölgesi ile 1960 sonrası belirgin anlamda dönüşüm geçiren Altıparmak Caddesi arasında konumlanmaktadır. Konut yerleşimi ağırlıklı Altıparmak Caddesi'nin zamanla apartmanlaşarak ticari bir aksa dönüşmesi bu iki bölge arasında yeni bir sınır yaratmıştır. Altıparmak Caddesi'nde, 1960'lardan itibaren sahip olduğu bahçeli konak yapılaşması terk edilerek yerine cadde boyunca yükselen apartmanlar inşa edildiği görülür (Şekil.4).

Şekil 4. Solda: Kaymakamlık binasından Altıparmak Caddesi'nin görünümü (www.bursa.bel.tr). Sağda: Yüksek Katlı Yapılaşmaya Sahip Altıparmak Caddesi'nin Günümüze Ait bir görünümü.

Bu dönüşümle birlikte bölge ticari bir aks hâlini almış, özgün 2-3 katlı cumbalı geleneksel konut dokusu ise büyük ölçüde yok olmuştur ancak bu tarihsel doku, Kuruçeşme Mahallesi sokaklarında yer yer hâlâ okunabilmektedir (Aksoy, 2012). Tarihsel süreçte edindiği ticari işlevlerle bir dönem kentin vitrini olarak anılan Altıparmak Caddesi, bu niteliğini yitirmiş olsa da, ticari faaliyetler biçim değiştirerek varlığını günümüzde de sürdürmektedir. Cadde boyunca yükselen yapı blokları, tarihi surların sınır oluşturma işlevine benzer biçimde bir "ikincil sur duvarı" gibi davranmaktadır. Bu yönüyle Conzen'in sabitleyici hat kavramıyla ilişkilendirilebilecek yeni bir kentsel sınır üretmektedir.

Birincil sabitleyici hat olarak kabul edilen Hisar Bölgesi'ni çevreleyen tarihî surlar ile ikincil sabitleyici hat niteliğindeki Altıparmak Caddesi boyunca uzanan günümüz yüksek katlı yapılaşmalar ve bu iki hat arasında kalan tampon bölgenin alan sınırları, harita üzerinde işaretlenerek görsel olarak ortaya konmuştur (Şekil.5). Harita üzerinde yapılan analizde, Hisar bölgesine ait tarihî sur hattının günümüzdeki kalıntıları süreklilik ve süreksizlik gösteren biçimde işaretlenmiştir (Sarı, İkizler Kumcu & Aslan, 2023). Bu kalıntılar, tarihsel bir sınır olarak zihinsel pozisyonunu korurken, fiziksel mekânda da kentsel dokunun biçimlenişinde belirleyici olmaya devam etmektedir. Öte yandan, Altıparmak Caddesi boyunca yükselen apartman blokları, bu tarihî hatta paralel şekilde uzanmaktadır. Bu iki sınır hattı arasında kalan tampon bölgenin büyük kısmını Kuruçeşme Mahallesi ve bir bölümünü ise Osmangazi Mahallesi oluşturmaktadır.

Şekil 5. Hisar Bölgesi'ni çevreleyen birincil sabitleyici hat (tarihi surlar), Altıparmak Caddesi boyunca uzanan ikincil sabitleyici hat (yüksek katlı yapılaşma) ve arada kalan tampon bölge alan sınırının gösterimi.

Tampon bölge, iki farklı döneme, biçime, işleve ve karaktere ait sabitleyici hat arasında sıkışmış durumdadır. Ek olarak, tampon bölge ile Hisar'a ait sur hattı arasında yer alan belirgin kot farkı, tarihi surların oluşturduğu sınır etkisini devleştiren bir etki yaratmaktadır. Tarihi surlar ve kentin ikincil sabitleyici hattı arasında kalan Kuruçeşme Mahallesi, zaman içerisinde fiziksel görünülüğünü yitirerek kent dokusuna eklenme konusunda yetersiz kalmış; bu durum mahallenin hem algısal hem de işlevsel anlamda kentten dışlanmasına neden olmuştur. Sınırların hem fiziksel hem de zihinsel düzlemde ürettiği bu ayrışma, mahallenin kent içindeki konumunu muğlaklaştırmıştır.

Tampon bölgeler, politik, askeri ya da kentsel dönüşüm öncesi "boşluklar" olarak tartışılmış olsa da bu alanların gündelik yaşam içindeki mekânsal deneyimleri ve "ötekilik" kavramı ile olan ilişkileri yeterince ele alınmamıştır. Çalışma ile, kent içi ötekiliğin mekânsal karşılıklarını, yerin ruhunun (genius loci) bozuma uğradığı, kentin merkezinde yer alan ve aynı zamanda bir "kent kenarı" işlevi gören bir tampon bölge örneği üzerinden anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Tanımlanan tampon bölge özelinde geliştirilen analiz, yalnızca Bursa kent merkezindeki özgül bir alanın dönüşümünü incelemekle kalmayıp, kentlerde sıkça karşılaşılan mekânsal dışlamaların okunmasını da mümkün kılmaktadır. Mahalleye dair daha önce yapılmış sınırlı çalışmalar, alana dair mekansal ve kentsel tartışmalar açmakta eksik kalmıştır. Tampon bölgeye dair önerilen müdahalelerin, Kuruçeşme Mahallesi ve Bursa'nın tarihi kent merkezine sağlayacağı kazanımlar, çalışmanın değerini ortaya koymaktadır.

3.YÖNTEM

Çalışma doğrultusunda, Bursa'nın Kuruçeşme Mahallesi özelinde kent içi ötekilik ve tampon bölge oluşumlarını incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında mekânsal, sosyal ve zihinsel boyutların bütüncül bir şekilde incelenmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, Norberg-Schulz'un "yerin ruhu (Genius Loci)" kavramı ve Conzen'in kent morfolojisi yaklaşımı kuramsal çerçeveyi oluşturmuş, mekânın hem fiziksel hem de algısal özellikleri eş zamanlı olarak ele alınmıştır. Araştırmanın temel yöntemi fenomenolojik analizdir. Fenomenolojik analiz yaklaşımı, yerin ruhunu anlamak ve mekânın fiziksel ile zihinsel boyutlarını incelemek için temel bir araç olarak kullanılmıştır. Mekân deneyiminin öznel boyutlarını ortaya koymak amacıyla, Kuruçeşme Mahallesi ve çevre alanları olan Hisar, Hanlar Bölgesi ve Altıparmak Caddesi ekseninde yerinde gözlemler yapılmıştır.

Alan farklı gün ve saat dilimlerinde ziyaret edilerek mekânın kullanım biçimleri, mevcut hali ve fiziksel durumundaki değişkenlikler incelenmiştir. Bu gözlemler sırasında mahallenin gündelik yaşantısındaki mekansal işleyişi, fiziksel ve sosyal dinamikleri üzerinden incelenerek nitel veriler toplanmıştır. Görsel araştırma teknikleri, Pink'in (2007) çalışmaları doğrultusunda fotoğraflama, haritalama ve görsel belgelemeyi içermiştir. Tarihi haritalar ve fotoğraflar, uydu görüntüleri ve güncel kentsel planlardan yararlanılarak alanın katmanları ortaya çıkarılmış, Conzen'in "kent kenarı" kavramının öğretileriyle alan okuması gerçekleştirilmiştir. Bu analizler, kentin fiziksel dokusundaki süreklilik ve kopuşları detaylandırmıştır. Sonuç olarak, katmanlı yöntemsel yaklaşım sayesinde mekânın fiziksel, sosyal ve zihinsel boyutları birbirine paralel olarak incelenmiş, kent içi ötekileşme süreçlerinin karmaşık doğasına dair analizler gerçekleştirilmiştir.

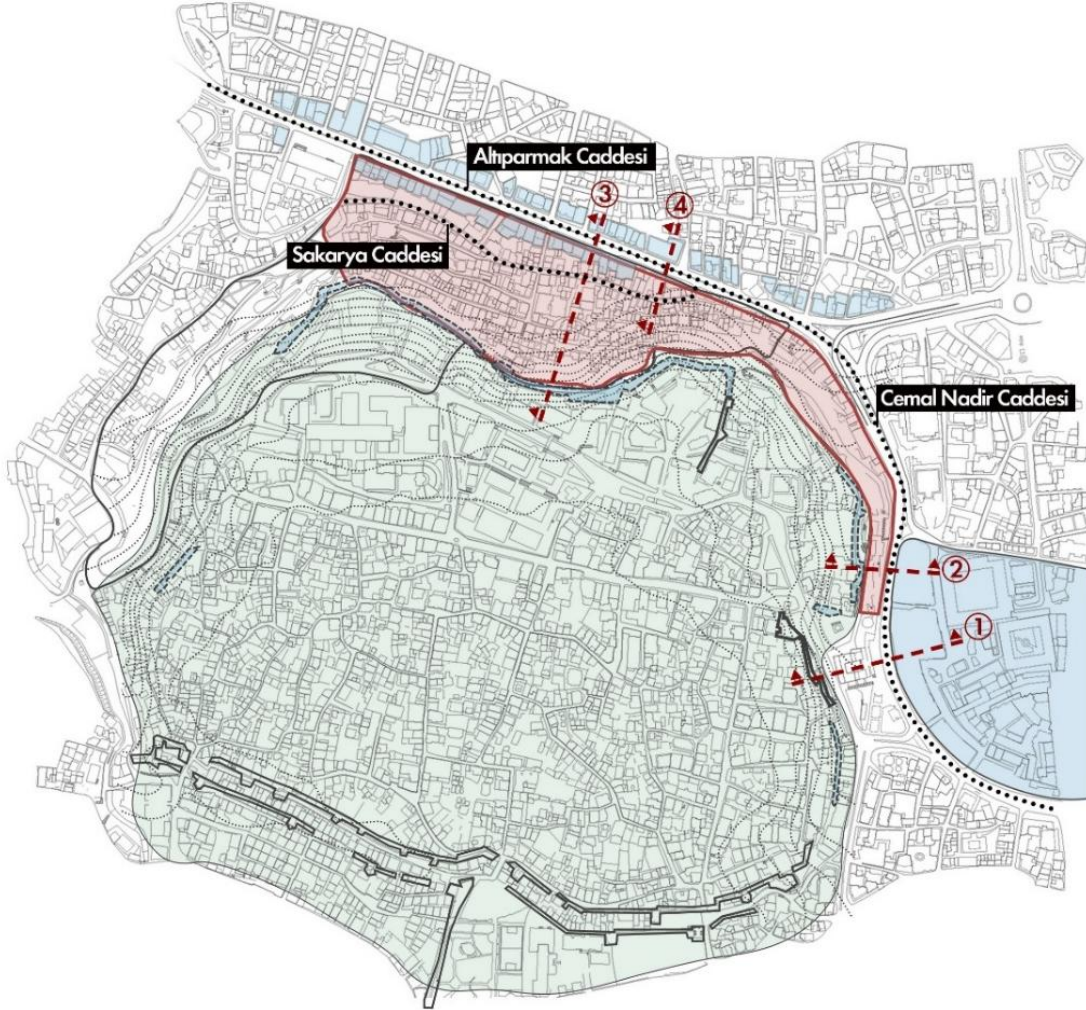
4. KENT İÇİ TAMPON BÖLGE OLMA SÜRECİNE DAİR İNCELEME: MEKÂNSAL ETKİLER VE DİNAMİKLER

Farklı zaman dilimlerinde ve çeşitli saatlerde gerçekleştirilen mekan deneyimleri ve gözlemler ışığında, Kuruçeşme Mahallesi ile Osmangazi Mahallesi'nin bir kısmını kapsayan kent içi öteki olarak tanımlanan alanın tampon bölge haline geliş sürecinin mekânsal karşılıkları ve dinamikleri incelenmektedir. Söz konusu alan, yerin ruhunu oluşturan tarihsel süreklilik, aidiyet ve mekânsal bütünlük gibi öğeleri zamanla yitirmiş; bu kayıp, kent dokusundaki geçişsizlikler, kullanım farklılıkları ve sosyal ayrışmaların mekânsal izdüşümleriyle görünür hale gelmiştir. Bu bağlamda alan, sadece fiziksel kopuşlarla değil, aynı zamanda zihinsel düzeyde de sürekliliğin kesintiye uğradığı, bir durum sergilemesiyle tampon bölge halini almıştır.

Bu analizler, alanın tampon bölge olma sürecinde etken olan dinamikler ve mekânsal karşılıklarını açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Kentten kopuşların ve ayrışmaların sebepleri çok çeşitli olmakla birlikte, kent içi tampon bölge oluşumunu tetikleyen başlıca faktörler maddeler halinde ele alınmıştır. Söz konusu tespitlerin yapıldığı noktalar, kesit şemalarıyla mekânsal olarak açıklanmış ve alanda çekilen yerinde fotoğraflar ile desteklenmiştir. Kesit şemalarının konumları ise hazırlanan analiz haritası üzerinde gösterilmiştir (Şekil.6). Analizler sırasıyla şu başlıklar altında değerlendirilmiştir:

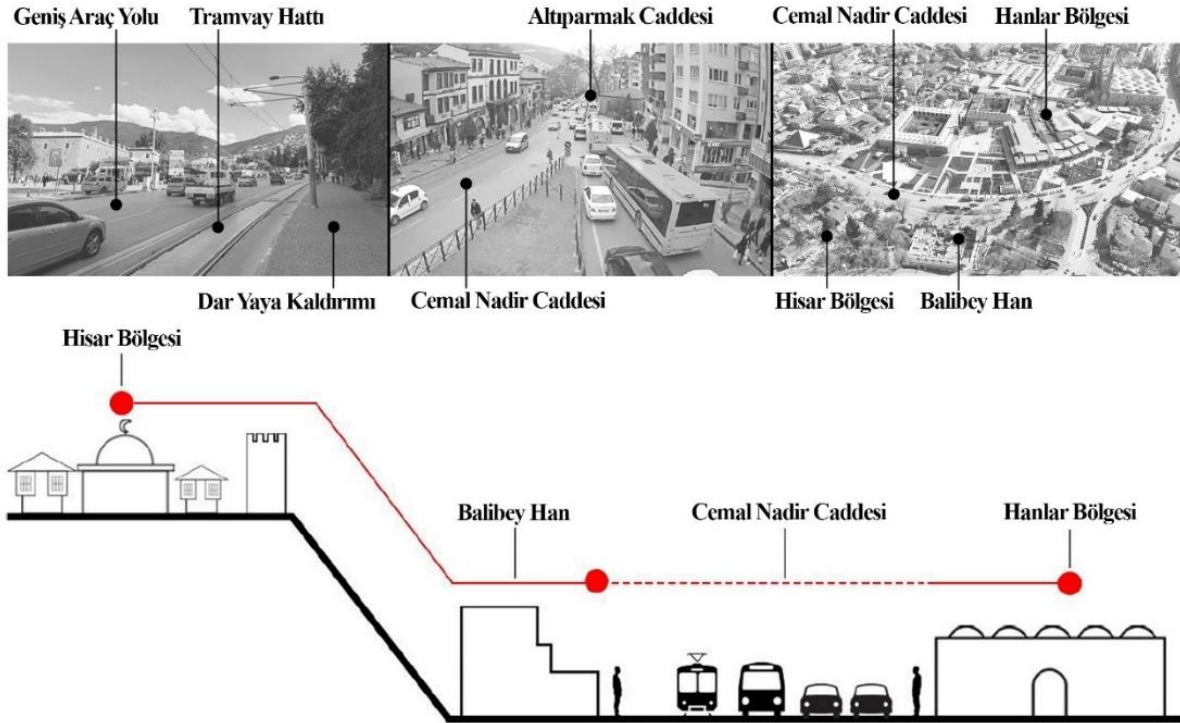
- Kent İçinde Bir Sınır: Cemal Nadir Caddesi'nin Mekansal Parçalanmaya Etkisi
Kuruçeşme Mahallesi: "Kent İçi Ötekilik" ve Tampon Bölge Oluşumları Üzerine Fenomenolojik Bir İnceleme

- Hisar,Hanlar Bölgesi ve Kuruçeşme Mahallesi Hattındaki Özel İşletme İşgalinin Etkisi
- Birincil ve İkincil Sabitleyici Hatlar Arasında; Kente Sızamayan Mahalle
- Kuruçeşme Mahallesi Girişinde Yer Alan Arapşükrü'nün Yarattığı Tıkanıklık
- Mahalle'nin Özgün Dokusunun Bozunması; Kullanıcı Profili Değişimi

Şekil 6. Kesit şemalarının alındığı gözlem noktaları ve mekânsal analiz alanlarını gösteren harita.

4.1. Kent İçinde Bir Sınır: Cemal Nadir Caddesi'nin Mekânsal Parçalanmaya Etkisi

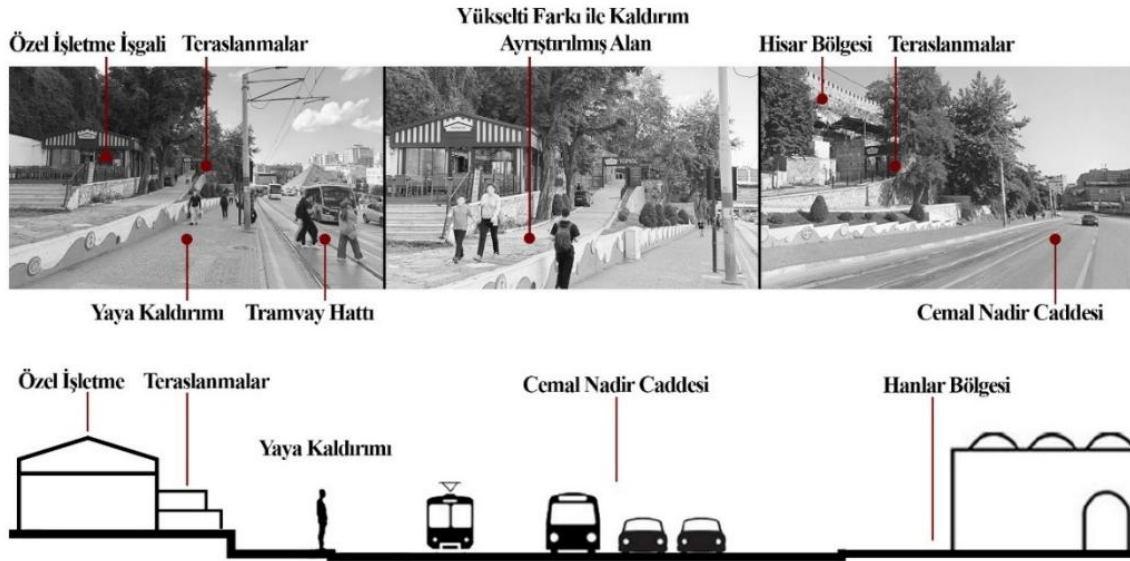

Şekil 7. Cemal Nadir Caddesi; 1 Numaralı Kesit şeması.

Cemal Nadir Caddesi'nin açılması, tarihsel süreç boyunca Hisar ile yakın ilişki içinde olan Hanlar Bölgesi ile Osmangazi Mahallesi arasında kritik bir bağlantı işlevi gören alanın yapısını köklü bir şekilde değiştirmiştir (Şekil.7). Bu yeni ulaşım aksının planlanması ve inşası, kent parçaları arasındaki sürekliliğin kopmasına yol açmış ve mekânsal bütünlük parçalanmıştır. Bunun sonucunda, Hisar ve Hanlar Bölgesi arasındaki iletişim azalmış; iki bölgeyi birbirine bağlayan Osmangazi Mahallesi, Cemal Nadir Caddesi'nin sağladığı yoğun araç akışının yanında adeta bir geçiş alanı olarak işlemekte ve kentte kendine bir yer edinmemektedir.

Cadde'nin sunduğu yoğun araç akışı Hanlar Bölgesi'nin ticaret ve turizm işlevlerinin genişlemesinde ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır ancak aynı zamanda tarihi kent dokusunun önemli bir parçası olan Hisar ve Hanlar Bölgesi arasındaki yaya ulaşımını ve mekânsal sürekliliği önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu durum, bölgeler arası fiziksel ve sosyal kopukluğu derinleştirmiştir. Ayrıca, Cadde boyunca yer alan özel işletmelerin alan işgali, mevcut kamusal kullanım alanlarının daralmasına ve erişilebilirliğin kısıtlanmasına neden olarak, mekânsal dışlanma dinamiklerini güçlendirmiştir. Bu süreç, Osmangazi Mahallesi'nin kent içindeki tampon bölge olma sürecinin pekiştiren bir etkiye yol açmıştır.

4.2. Hisar,Hanlar Bölgesi ve Kuruçeşme Mahallesi Hattındaki Özel İşletme İşgalinin Etkisi

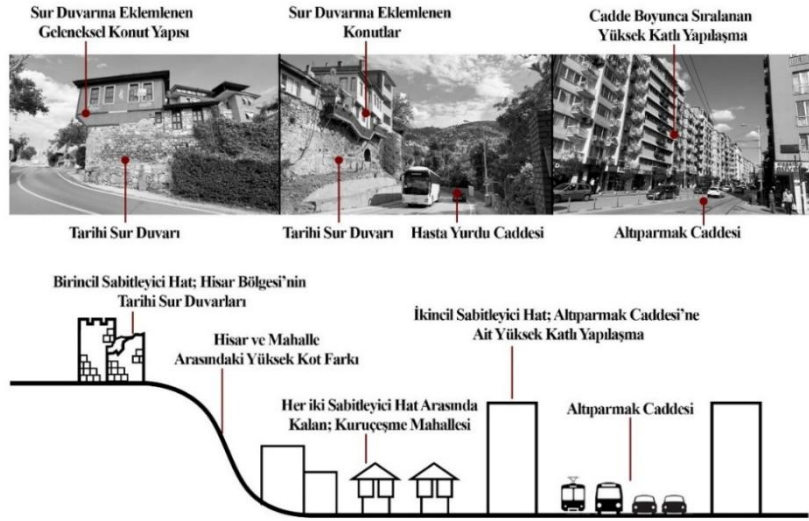

Şekil 8. Özel İşletme İşgalini 2 Numaralı Kesit Şeması.

Tampon bölge sınırı içerisinde yer alan Osmangazi Mahallesi'nde, Balıbey Han noktasından başlayarak Cemal Nadir Caddesi boyunca özel işletmelerin alan işgalini gözlemlenmektedir. Cemal Nadir Caddesi'nin yoğun araç trafiğine izin veren geniş fiziksel yapısı gibi mevcut koşullara ek olarak özellikle kamusal olarak kullanılması gereken alanın özel mülkiyet ve ticari işgaller nedeniyle erişilemez hale geldiği gözlemlenmektedir. Özel işletmelerin kamusal alana yönelik bu müdahaleleri, kente sızmakta zorlanan mahalle sınırındaki mekânsal geçiş alanlarını tıkanıklaştırmaktadır (Şekil.8).

Teraslanmalar ve sınır genişletmeleriyle fiziksel olarak mekâna yayılan bu yapılaşmalar, hem tarihi dokunun sürekliliğine zarar vermekte hem de görsel/açık alan sürekliliğini bozmaktadır. Bu tür bir kullanım, zaten sınırlı olan kamusal alan potansiyelini ortadan kaldırmakta ve bölgeyi sıkıştırmaktadır. Ayrıca bu işgaller, yaya kullanımına ait kaldırım hatlarını daraltmakta ve özellikle yoğun saatlerde yaya sirkülasyonunu zorlaştırmaktadır. Yaya akışının sekteye uğraması, yalnızca fiziksel ulaşılabilirliği değil, aynı zamanda kamusal mekânın sosyal dolaşımını da olumsuz etkilemektedir. Kamusal alanın özel kullanım ile sınırlandırılması, mekânsal deneyimi yalnızca belirli gruplar için erişilebilir kılmaktadır. Bu bağlamda, özel işletmelerin alan işgalini kentsel anlamda; ayırışmayı, dışlanmayı, ötekileştirmeyi ve alanın tampon bölge olgusunu destekleyen yapısal bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

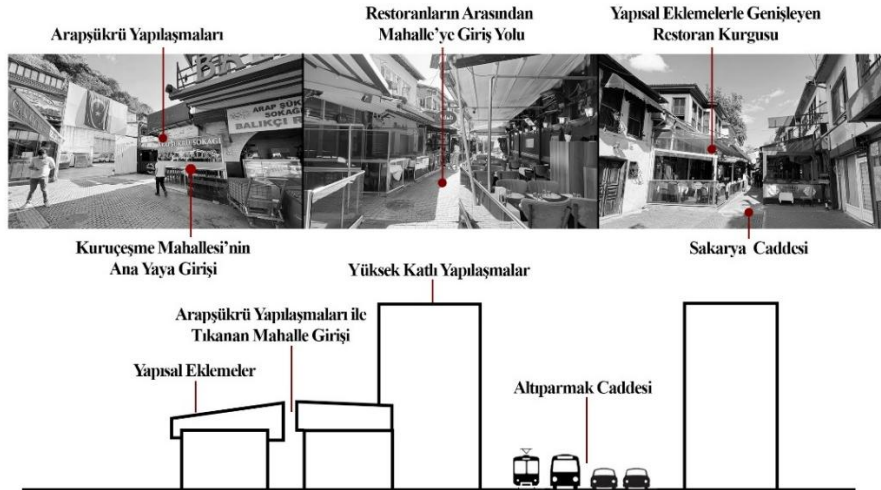
4.3. Birincil ve İkincil Sabitleyici Hatlar Arasında; Kente Sızamayan Mahalle

Şekil 9. Hisar'ın Tarihi Sur Duvarları ve Altıparmak Caddesi; 3 Numaralı Kesit şeması.

Birincil sabitleyici hat olarak kabul edilen Hisar Bölgesi'ni çevreleyen tarihî surlar, Conzen'in "sabitleyici hat" kavramıyla Kuruçeşme Mahallesi'ni şekillendiren kalıcı bir sınır işlevi görmektedir. Günümüzde fiziksel olarak sürekliliğini koruyamamış olan tarihi surlar, zihinsel formda sınır olarak varlığını hala sürdürmekte, Hisar ile Kuruçeşme Mahallesi arasındaki belirgin kot farkı bu sınırın algısal boyutunu artırmaktadır. İkincil sabitleyici hat konumundaki Altıparmak Caddesi boyunca yükselen yoğun ve yüksek katlı yapılaşmalar ise mahalleyi çevreleyen diğer bir kalıcı sınırı tanımlamaktadır (Şekil.9). Ek olarak Cadde üzerindeki yoğun motorlu taşıt trafiği yaya hareketliliğini kısıtlamakta ve mahalle ile kent arasındaki yaya ağırlıklı erişim dinamiğini zayıflatmaktadır. Bunların bir sonucu olarak, tarihî Hisar surları ile Altıparmak Caddesi boyunca devam eden yoğun yapılaşma ve trafik akışı, Kuruçeşme Mahallesi'nin kent içindeki görünürlük ve erişilebilirlik dinamiklerini şekillendirirken, mahalleyi kent bütünlüğü içinde sıkışmış bir tampon bölge konumuna getirmekte ve mahallenin kente sızma sürecini zorlaştırmaktadır.

4.4. Kuruçeşme Mahallesi Girişinde Yer Alan Arapşükrü'nün Yarattığı Tıkanıklık

Şekil 10. Mahalle Girişinde Arapşükrü'nün sebep olduğu Tıkanıklık; 4 Numaralı Kesit şeması.

Kuruçeşme Mahallesi'nin kullanıcıları karşılayan ana noktalarından biri olan Arapşükrü bölgesi, günümüzde trafik, yaya akışı ve kamusal kullanım açısından yoğun bir tıkanıklık yaşamaktadır. Bu mekânsal darboğaz, hem yayaların fiziksel dolaşımını kısıtlamakta hem de sosyal etkileşim potansiyelini sınırlandırmaktadır (Şekil.10). Arapşükrü yapılaşmaları, uzun süredir bölgede yer alması sebebiyle, yerel kültürün bir parçası hâline gelmiş olsa da, buradaki restoran sahiplerinin bu alana yaptığı yapısal eklemeler, bu geçiş alanını fiziksel olarak daraltmıştır. Zamanla Kuruçeşme Mahallesi'nin değişen kullanıcı profili, bu alanın algısında da dönüşüme yol açmış; Arapşükrü çevresi daha tekinsiz bir karakter kazanmıştır. Bu durum, Arapşükrü'deki mekânları kullanan kullanıcı profiline değişime uğramasına ve mahallenin kent içinde marjinal bir pozisyona itilmesine neden olmuştur. Tıkanıklığın kronikleşmesi, mahallenin kent bütünü içerisindeki ulaşılabilirliğini azaltmakta ve tampon bölge kimliğini pekiştirmektedir.

4.5 Mahalle'nin Özgün Dokusunun Bozunması; Kullanıcı Profili Değişimi

Hanlar Bölgesi ile Altıparmak Caddesi arasında konumlanan Kuruçeşme, bu iki bölgenin tarihsel sürekliliğine katılmamış, arada sıkışmış bir tampon alan hâline gelmiştir. Bu durum, mahallenin merkezî tarihsel akslarla ve günümüz kentsel dinamikleriyle kurduğu zayıf ilişkilerde gözlemlenebilmektedir. Tarihsel olarak Bursa Yahudi toplumunun izlerini taşıyan ve özgün mimarî dokusuyla Kuruçeşme, zamanla hem fiziksel hem de sosyal bir dönüşüm geçirmiştir. Zamanla yerleşik nüfusun mahalleden uzaklaşması, kültürel hafızayı zayıflatmış; mahalle sakinlerinin yerine gelen yeni kullanıcı profili, mekânsal ve sosyal deneyimde köklü bir değişime yol açmıştır.

Bu değişim süreci, yalnızca fiziksel yıpranma ve yapı stoğundaki dönüşümle sınırlı kalmayarak mahalledeki toplumsal aidiyet duygusunu da zedelemiştir. Yeni kullanıcılar, mahalleye tarihsel bir sürekliliğin değil, daha çok işlevsel bir geçicilikle yaklaşmakta; bu da mahallenin sosyokültürel sürekliliğini zayıflatmaktadır. Bu durumların bir sonucu olarak, Kuruçeşme Mahallesi'nin özgünlüğünü kaybetmesi, kullanıcı tipinin değişmesi ve tarihsel bağların kopması, bu alanın kent içinde dışlanan ve ara bölgede konumlanan bir "kent içi öteki" hâline gelmesine neden olmuştur.

4.6. Tampon Bölgenin Kent Bütününe Katılımı İçin Müdahale Önerileri

Alana dair elde edilen analizler doğrultusunda, Kuruçeşme Mahallesi ve Osmangazi Mahalle'sinin bir kısmını kapsayan tampon bölge oluşumunun mekânsal ve sosyal boyutlarına yönelik olarak aşağıdaki müdahale ve iyileştirme önerileri geliştirilmiştir:

- Tarihi kent merkezindeki Cemal Nadir Caddesi'nde yaşanan yoğun araç trafiğinin azaltılması için üst ölçekten kararlar alınmalı; böylece Hisar ile Hanlar Bölgesi arasındaki yaya ulaşımı kolaylaşacak ve iki alan arasındaki mekânsal ve sosyal iletişim desteklenebilecektir. Ayrıca, Cemal Nadir Caddesi boyunca, Osmangazi Mahallesi'nde yer alan hattın geçiş alanı olmaktan ziyade kamusal niteliğinin artırılarak kente daha fazla dahil olması sağlanmalıdır.
- Osmangazi Mahallesi'nde, Balibey Han'dan itibaren Cemal Nadir Caddesi boyunca yoğunlaşan özel işletmelerin alan işgalleri sınırlandırılmalı; teraslanmalar ve alan genişletmelerinin tarihi dokuya verdiği zararlar önlenmelidir. Böylece kamusal alan niteliği korunarak tampon bölge oluşumunun etkileri azaltılabilir.
- Birincil ve ikincil sabitleyici hatlar; Hisar'ın tarihi surları ile Altıparmak Caddesi boyunca yükselen yüksek katlı yapılaşmalar arasında sıkışan Kuruçeşme Mahallesi, Altıparmak Caddesi'ndeki yoğun araç akışı nedeniyle kente erişimi kısıtlanmaktadır. Bu nedenle trafik yoğunluğunu azaltabilecek çözüm önerileri aranmalı, Altıparmak Caddesi'nden mahalleye olan yaya hareketliliğini destekleyecek düzenlemeler ara sokaklarda yapılmalıdır.

- Kuruçeşme Mahallesi'nin aya yaya girişinde yer alan Arapşükrü yapılaşmalarının sebep olduğu tıkanıklık ve mahalle'nin değişen kullanıcı profili ile birlikte desteklenen marjinal konumunun çözümü için, öncelikle restoranlara yapılan ek yapılar kaldırılmalı ve alan yeniden düzenlenmelidir. Ayrıca, bölgenin kamusal işlevleri güçlendirilerek, daha erişilebilir, güvenli ve davetkâr bir mekân haline getirilmesi sağlanmalıdır.
- Kuruçeşme Mahallesi'nde zamanla değişen kullanıcı profili, tarihi dokunun ve sosyal aidiyetin zayıflamasına yol açmıştır. Bu duruma yönelik, Hisar ve Hanlar Bölgesi ile tarihsel ve mekânsal sürekliliğin yeniden kurulması için çalışmalar yapılmalı; mahallenin kentle olan iletişimi güçlendirilmelidir. Ayrıca, mahalledeki tarihi ve kültürel yapılar ile mekânsal belleği destekleyen unsurlar korunmaya alınmalıdır.

5. SONUÇ

Çalışma, Bursa'nın Kuruçeşme Mahallesi özelinde kent içi tampon bölge olma sürecini mekânsal ve sosyal dinamikleriyle birlikte ele almıştır. Analizler, alanın tarihsel süreç boyunca yaşanan fiziksel ve toplumsal dönüşümler neticesinde, kentsel bütünlükten koparak hem mekânsal hem de zihinsel sınırlar üreten bir tampon bölgeye dönüştüğünü göstermiştir. Alana dair yürütülen deneyim temelli gözlemler ve mekânsal analizler, Kuruçeşme Mahallesi'nin yalnızca fiziksel anlamda değil; sosyal ilişkiler ağı, aidiyet ve zihinsel açıdan da kentle olan bağlarının zayıfladığını göstermektedir.

Alan deneyimi ve gözlemler sonucunda elde edilen bulgularla, Kuruçeşme Mahallesi'ni tampon bölge oluşumuna sürükleyen nedenleri açığa çıkarmak ve bu doğrultuda bir tartışma alanı oluşturmak hedeflenmektedir. Bulgular ile, mahallede hem aidiyet hem de mekânsal deneyim açısından bozulmalara işaret edilmiştir ve bunun sonucunda, olası müdahaleler önerilmiştir. Bu sayede Kuruçeşme Mahallesi'nin kent içi tampon bölge halinden kent bütünlüğüne katılımı sağlanabilir; yerin ruhunun yeniden inşasıyla mahalle, hem fiziksel hem de sosyal olarak kentle yeniden ilişki kurabilir. Bu çalışma, benzer kent içi tampon bölgelerin mekânsal ve toplumsal dışlanma süreçlerinin anlaşılması ve müdahale edilmesi açısından önemli bir referans oluşturmaktadır.

6. KAYNAKÇA

- Akkılıç, Y. (2002). *Bursa Ansiklopedisi* (Cilt 1, 2, 4). Burdef Yayınları.
- Aksoy, F. (2012). Geçmişten günümüze Altıparmak. *Bursa'da Zaman*, Ekim 2012, Sayı 4, 102-104.
- Bursa Ansiklopedisi. (2018, 4 Kasım). En eski Bursalılar Yahudiler. <https://www.bursaansiklopedisi.org/content/en-eski-bursalilar-yahudiler/>
- Can, İ. (2018). *Mimarlıkta 'Yer' Kavramı Üzerine Fenomenolojik Bir Değerlendirme: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Örneği* (Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir).
- Conzen, M. P. (2009). How cities internalize their former urban fringes: A cross-cultural comparison. *Urban Morphology*, 13(1), 29-54. <https://doi.org/10.51347/jum.v13i1.3946>
- Conzen, M. R. G. (1960). The morphology of the city: A process of urban transformation.
- Ekinci, M. G. (2024). *Geçmişten günümüze Bursa Yahudileri* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Heidegger, M. (1971). Building, dwelling, thinking. In *Poetry, language, thought* (A. Hofstadter, Trans.). Harper & Row.
- Heidegger, M. (2005). Building, dwelling, thinking. In N. Leach (Ed.), *Rethinking architecture: A reader in cultural theory* (pp. 94-119). Routledge.
- Maydaer, S. (2008). *Klasik dönem'de Bursa'da bir semt: Hisar* (Yayınlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli.

Pink, S. (2007). *Doing visual ethnography: Images, media and representation in research*. SAGE Publications.
Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. Pion.
Sarı, T., İkizler Kumcu, Ö., & Aslan, S. (2023). *Bursa Hisarı tasarlamak*. Nobel Akademik Yayıncılık.
Sebuktay Kaan. (2022, 7 Şubat). Bursa'nın Yahudilik Mahallesinden Bir Hikaye. *Avlaremoz*.
<https://www.avlaremoz.com/2022/02/07/bursanin-yahudilik-mahallesinden-bir-hikaye-sebuktay-kaan/>
Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
Whitehand, J. W. R. (2001). British urban morphology: The Conzenian tradition. *Urban Morphology*, 5(2), 103-109.

Şekiller ve Haritalar

Bursa Büyükşehir Belediyesi. (Erişim tarihi: 2025). *Canlı Çatal Fırın* [Video]. <https://www.bursabuyuksehir.tv/canli-catal-firin-13941.html>

Bursa Büyükşehir Belediyesi. (Erişim tarihi: 2025). www.bursa.bel.tr

Bursa Büyükşehir Belediyesi. (t.y.). *Cumhurbaşkanı Yardımcısı Yılmaz'dan Hanlar Bölgesi'ne tam not* [Görsel]. Bursa Büyükşehir Belediyesi Haber. Erişim tarihi: 2 Temmuz 2025, <https://www.bursa.bel.tr/haber/cumhurbaskani-yardimcisi-yilmazdan-hanlar-bolgesine-tam-not-34159>

Google Earth. (Erişim tarihi: 2025). <https://earth.google.com>

Léon, A. (1913). *Bursa, Turquie - La rue dite des bouchers en direction de la citadelle* [Photograph]. Albert Kahn Archives. <https://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/document/bursa-turquie-la-rue-dite-des-bouchers-en-direction-de-la-citadelle/617a7a3bcf8b8968b33441cb>

Léon, A. (1913, May 30). *Bursa, Turquie - Deux habitantes dans une cour du quartier juif* [Photograph]. Albert Kahn Archives. <https://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/document/bursa-turquie-deux-habitanter-dans-une-cour-du-quartier-juif/617a7a3bcf8b8968b3343fc1>

Yandex Haritalar. (Erişim tarihi: 2025). <https://yandex.com/maps>